

ROSTISLAV NIEDERLE

POJMY A EKONOMIE

Teze, že pojmy se nějakým způsobem vyvíjejí, je na první pohled intuitivně přijatelná a tomu odpovídá i její rozšířenost. Přijmeme-li však tuto tezi, pak jsme nuceni akceptovat rovněž nepřehledné množství antinomií a absurdit, které s sebou tato koncepce nese. Není to samozřejmé na první pohled a upozornění na tento fakt je cílem tohoto eseje. Diskuse na toto téma má skončit umístěním příslušných entit, tedy pojmů, na příslušné místo v ontologické *Aufbau der Welt*. To, co je mimo logiku, je zkoumání epistemických podmínek osvojování pojmů, stejně jako zkoumání pragmatického aspektu, používání pojmů — to je záležitost empirického oboru, v tomto případě psycholingvistiky. Důležitou ctností, po mém soudu, je neustálá reflexe teoretického počínání, v jejímž základu stojí otázka: Jaký smysl má budování teorie, která vede k absurditám?

V tomto eseji si nejdříve všimnu zdrojů, z nichž vývojové teorie pojmů (dále jen VTP) vycházejí. Zde by se měl ukázat rozdíl právě v ontologickém chápání pojmů mezi zastánci VTP a těmi, kteří předpokládají objektivitu a neměnnost pojmů. Zastánci VTP většinou mezi různými sémiotickými úrovněmi nerozlišují. A splývá-li někomu úroveň osvojení, ontologie a používání, pak o něm řekneme, že se jeho teorie podobá něčemu více méně dialektickému. Podívejme se, co k tomu říká jeden z představitelů Frankfurtské školy:

Dialektická logika nemůže být formální, protože je určována skutečným, které je konkrétní [. . .] Je to rozumnost rozporu, protikladu sil, tendencí a elementů, která konstituuje pohyb skutečného a, pokud je pochopeno, *pojmem skutečného* [. . .] Ke své pravdě dospívá tehdy, když se osvobodila od klamně objektivitu, která skrývá faktory za fakty — to znamená, když svůj svět chápe jako *dějinné* universum, v němž jsou etablované reality dílem dějinné praxe člověka. Tato (intelektuální a materiální) praxe je skutečností v datech zkušenosti; je také skutečností chápanou dialektickou logikou. Jestliže do dialektického pojmu vchází dějinný obsah a metodicky určuje jeho vývoj a funkci, pak dialektické myšlení dospívá k té konkrétnosti, která spojuje myšlení se strukturou skutečnosti. Logická pravda se stává pravdou historickou.¹ (První kurzíva R. N.)

Nemíním analyzovat jednotlivé věty, spíše mi jde o duch toho, co se tu říká. S notnou dávkou zlomyslnosti si ovšem neodpustím poznamenat, že jestliže „pojem“ je to — a zdá se, že uvedený citát to nevyvrací —, co umožňuje komunikaci, pak takový dialektický koncept nevysvětlí, za jakých podmínek a zda vůbec se mohli dorozumívat lidé *prehistorického* období. Přes svoji specifickou dikci je citát v jednom zcela jasný: za ontologicky (sémanticky) relevantní je zde považováno pouze to, co je smysly vnímatelné (viz „...skutečným, které je konkrétní“). V žargonu současných intenzionálních sémantických teorií se této aktuální úrovni říká *extenze*. Faktem je, že koráb extenzionalismu se kymácí a zřejmě nikdo už dnes nemůže smysluplně tuto teoretickou pozici zastávat. Argumenty, kterými je extenzionalismus vyvracen, jsou již natolik rozšířeny, že ten, kdo je přístupný polemice, je zná a dogmatika na druhé straně jak známo argumenty nezajímají. Může je odmítnout jako například neadekvátně matematizované. Třeba takto (nechci samozřejmě autora následujících řádek obviňovat z dogmatismu; chci jen říci, že jeho vyjádření může dogmatikovi posloužit):

Daná skutečnost má svou vlastní logiku a pravdu; snaha pochopit ji jako takovou a překročit ji předpokládá jinou logiku, rozpornou pravdu. [. . .] Jejich historická konkrétnost se staví na odpor kvantifikaci a matematizaci na jedné straně, pozitivismu a empirismu na straně druhé.²

Stojí za povšimnutí, že zde nejde o nic méně nežli o teoretické řešení starobylého filosofického problému, jak adekvátně zachytit procesy a pomíjivé jevy pomocí *prima facie* neměnného jazyka. V tomto směru je dialektikovo myšlení velice přímočaré: měnicím se stavům věcí *musí* odpovídat měnlivost pojmů. Takže přece jen nejde o prostý logický extenzionalismus. Empirické (viz „klamná objektivita skrývá faktory za fakty“) je v nějakém smyslu podporováno racionálním, které odkrývá relevantní dějinnost. Tato dějinnost, ono konkrétní v pohybu, je obecně chápáno a působí následně modifikace v pojmovém aparátu a nato i v komunikativním rámci. To je velmi zhruba koncepce *plynoucích* pojmů, které takto jistým intuici vyhovujícím způsobem adekvátně „kopírují“ realitu: proto údajně můžeme o skutečnosti vypovídat pravdivě, případně nepravdivě. Člověk se nediví, že takové koncepce přitahují: jsou nenáročné na přesnost, verbalistické a na první pohled vyhovují běžnému chápání. Při bližším ohledání se však ukáže „děravost“ VTP. Několik argumentů zde uvedu, přičemž se budu vyhýbat „napadnutelné matematizaci“ problému. Polemiku tedy povedu tzv. měkkým jazykem, čtenáři, kteří mají zájem o „tvrdou“ argumentaci, naleznou tuto v příslušné literatuře³. Protože často padají výtky o sterilitě logických analýz, pokusím se uvést konkrétní příklady.

Především zde jsou knihy. Ty jsou psány, s výjimkami, v přirozeném jazyce, samozřejmě včetně knih *filosofických*. VTP předpokládá, přimejmenším impli-

2 op.cit. s. 120.

3 V roce 1991 byl na Slovensku péčí SAV vydán sborník k tomuto tématu: Cmorej, P. (ed.): *Logické a filozofické problémy vývinu pojmů*. V současnosti Pavel Cmorej tuto debatu uzavírá výčtem a přehledem dosažených výsledků, viz *Organon F*, 1/1998 ss. 66–84. Zde je možné nalézt vskutku vyčerpávající kritiku VTP pomocí přesné logické argumentace.

citně, že jednotlivá slova a jednotlivé věty jazyka kódují plynoucí pojmy. Jak potom ale vysvětlí, že Carrollově Alence v kraji divů rozumíme při opětovném čtení stále *jako Carrollově Alence v kraji divů*? Zastávce VTP by měl také v tomto případě připustit, že jedinečný pojem *Carrollova Alenka v kraji divů* (jako jedinečná kombinace slov do vět a vět do textového celku) za uplynulá desetiletí doznal jistých změn. Měl by říci, že dnes říká něco jiného nežli říkal v různých dobách předchozích, odvěti zřejmě. Na to mu lze namítnout: nemůže říkat něco jiného *objektivně*, prostě proto, že by tak ztratil svoji identitu (o čem bychom potom vůbec mluvili nebo jak bychom definovali autorská práva?). Spíše je to tak, že neustále *nově* čteme starý *známý* text. To je známý princip biblické exegese non nova sed nove. Je zajímavé, že není vůbec v rozporu s metodologií tzv. hermeneutického kruhu pro interpretaci vět a textových celků: začínáme porozuměním slovu, postoupíme k větě a nakonec textovému celku. A protože v Carrollově případě jde zřejmě o text umělecký, expresivní, teprve tento celek nám umožňuje „správně“ porozumět každému jednotlivému slovu a každé jednotlivé větě *via* mnohá desetiletí — kruh se uzavírá. Vezměme jednu větu z Carrollovy knihy a podívejme se, jak na logice založená interpretace pracuje. Alenka v pro nás příhodné pasáži zmíněné knihy odpovídá Houseňákovi (The Caterpillar) na otázku, zda si myslí, že se proměnila: „Ano prosím, nepamatuji se, co [já] jsem dřív uměla — a každých deset minut jsem jinak veliká.“

Nejprve je třeba podotknout, že podle tohoto pojetí je privilegovanou funkcí jazyka funkce *kognitivní*. V Alenčině větě, řečeno zjednodušeně, postupně identifikujeme to, co označují příslušné jednotlivé výrazy. Protože jde o označovací větu, podle principu skladebnosti tato označuje logický typ propozici (tedy funkci z chronologií možných světů do pravdivostních hodnot). Pravdivostní hodnoty v uměleckém textu? Pokusím se to vysvětlit. Schéma takové interpretace je natolik triviální, že se téměř rozpakuje je uvést. Nicméně zde je:

Věta Ano prosím [. . .] jsem jinak veliká

nutně označuje (jinak by nebyla větou)

(ϕ) pravdivostní podmínku (propozici): tato věta je pravdivá v těch a pouze v těch světech, ve kterých Alenka pronáší větu (pronesení je nutné, protože tato věta obsahuje pragmatický výraz — index, zájmeno „já“, v češtině ovšem nevy-slovený): „Ano prosím [. . .] jsem jinak veliká“ a zároveň je v těchto světech tato věta pravdivá. To je objektivní, *logická* úroveň analýzy. Je to úroveň, na níž začínají i končí filosofická tvrzení. Beletrie však pokračuje k další úrovni.

nahodile označuje (je-li subjektivně chápána jako umělecký text)

(ψ) úroveň hodnot, expresivity a příležitostně jiného čtení téhož; na rozdíl od privilegované funkce jazyka (ϕ) je expresivita subjektivní. Pracovně bychom mohli tuto úroveň nazvat úrovní *symbolovou* či lépe *symbolistickou*. Abychom se však k této úrovni dopracovali, musíme projít nejprve úrovní (ϕ).

Interpretaci libovolných textů, včetně poezie, je tedy možné vysvětlit naprosto přirozeně pomocí tohoto dvojkrokového sémantického schématu. Je na každém jednotlivém čtenáři Alenky, na jeho výbavě pro takový čtenářský podnik, jak různě pochopí právě svoji Alenku. Jistě se vám už stalo, že jste četli *tutéž* knihu (tj. právě tuto a ne jinou kombinaci pojmů) znova a přesto to byla *jiná* kniha? Právě toto vypadá na první pohled jako záležitost dialektiky, ale ve skutečnosti jde o věc, která je triviálně a beze zbytku vysvětlitelná pomocí takových „metafyzických přežitků“, jakým je abstraktní, (onto)logicky svébytný ideální objekt — pojem, chápaný jako neměnný význam přiřazený jak slovům, tak větám přirozeného jazyka. Je možné, že právě jednoduchost a přirozenost takových vysvětlení je ve filosofii na překážku. Zatímco nutná (ϕ) zaručuje identitu textu prostřednictvím rigidních pojmů, (ψ) umožňuje případnou různost čtení (ϕ).

Jiný příklad: představte si, že vás někdo požádá, abyste přeložili jednu jedinou větu z Hegelovy Malé logiky do češtiny. Z knihy, která byla napsána, resp. příslušné pojmy zakódovány, před téměř dvěma sty lety. Pokud jste přívrženci VTP, měli byste podniknout následující kroky: (a) prozkoumat zpětně den za dnem historii (jsou-li podle vás dějiny tím, co mění pojem) minimálně dané kulturní oblasti, jeden po druhém spisy ekonomické, politické, filosofické ..., (b) prozkoumat kompletní denní tisk německý, resp. pruský, a to vše se zřetelem k oněm několika slovům (pojům), která máte přeložit; z toho můžete po letech práce alespoň přibližně rekonstruovat stav změny pojmů, kódovaných slovy, která máte přeložit. Tutéž augiášskou práci byste měli provést i v cílovém jazyce překladu. Ale vy to neuděláte, dokonce vás to ani nenapadne. Řeknete, že je to nepřirozené, já říkám, že dokonce absurdní. Proč? Protože kdyby se pojmy vyvíjely, prostě byste nevěděli, kde a co hledat, neboť sémantika *a posteriori* vám neposkytuje pro stanovení významu zdánlivě stejného slova či věty, ve skutečnosti ovšem s posunutým významem. Pojmy tedy musí být *apriorní*. Že je tomu tak, ukazují i překladové slovníky: při práci na své hegelovské zakázce prostě vezmete do ruky současný německo-český překladový slovník a v případě pochybností si ověříte, zda historický termín náhodou nekódoval jiný pojem nežli kóduje tentýž termín v současnosti. To ovšem nemá s vývojem pojmů vůbec nic společného. Vše, co případně můžeme říci, je, že došlo k rekódování a že současný pojem byl dříve zastupován jiným termínem.

Ještě jeden příklad. Představme si tu nejnevinnější konverzaci dvou lidí. Osoba A prohodí k osobě B: „Teď je krásně.“ Pomiňme sponu a pro naše potřeby též problémy spojené s vágností hodnotového pojmu *krásný*. Je jasné, že z pronesení této věty se stává krajně dobrodružná záležitost už tehdy, jestliže se vyvíjí pouze pojem zastoupený výrazem ‚teď‘. Lze důvodně předpokládat, že výraz pro tento časový okamžik byl v jazyce přítomen již záhy po vzniku pojmového

myšlení (jde o důležitou odpověď na otázku — kdy?); Takže *dějinného* času měl pro svůj vývoj dost. Osoba *B* znejistí a, aby rozptýlila své pochybnosti ohledně svého chápání výrazu „ted“, otáže se: „Výrazem „ted“ myslíš totéž, co jsi myslel *včera*, když jsi řekl *ted*, a co budeš myslet za *týden*, řekneš-li *ted*?“ Osoba *A* na to: „Je to tak trochu jako *včera* a co bude za *týden*, to *ted* nedokážu odhadnout“. Absurdnost celého rozhovoru není třeba dále ukazovat. Zkrátka proto, aby pojmy v komunikaci mohly alespoň částečně fungovat, musela by být období změn střídána obdobími dostatečně dlouhé stability. To je věc bytostně neurčitelná. Navíc je z našeho příkladu zřejmé, že ne všechny pojmy by mohly podléhat změnám. Časové modifikátory pravdivostních podmínek (resp. propozic), jako je ten v našem příkladu („ted“), např. příslovečná určení času a prostoru, temporální a prostorové předložky atd., zkrátka musí pracovat rigidně. Na jakou ontologickou úroveň umístí obhájce VTP takové rigidní pojmy — časové a prostorové modifikátory? Odliší je ontologicky od pojmů, které podle něj změnám podléhají?

Ontologie je pole, na němž se střetávají zastánci VTP se svými odpůrci. Platonicizující linie ve jménu koncizního teoretického vysvětlení pléduje pro zavedení nikoli pouze jednoduchých abstraktních entit (tříd, relací atd.), ale též pro zavedení strukturovaných abstraktních entit⁴; obhájci VTP implicitně, někdy též explicitně, uznávají ontologický status „abstrakt“ pouze snad v hlavách jednotlivých uživatelů jazyka. Aniž bychom tuto otázku zkoumali podrobněji, okamžitě se vynořuje kardinální problém s intersubjektivitou jazyka. Pomoc se pak většinou hledá v psycholinguistice, veřejně dostupných empirických datech, v epistemických podmínkách osvojování si pojmů atd. To není ekonomické počínání: za každou odmítnutou relevantní abstraktní entitu musí stoupenec VTP přijmout různá *ad hoc* vysvětlení pro každý případ výskytu vysvětlovaného jevu zvlášť; pokud už abstrahuje, pak by měl důsledně setrvat v konceptualismu. Ale zůstane-li tam, pak má problémy s intersubjektivitou jazyka, s jevem, který byl motivací jeho teorie. Tudíž *entia non sunt deminuenda praeter necessitatem*.

CONCEPTS AND ECONOMY

The author of this essay pays attention to some aspects of semantic theories admitting the development of concepts. The development of concepts thesis has exposed many hardly solvable problems in all theoretical fields of language and communication: e.g. texts interpretation, inter-language translation or theoretical account of everyday speech acts. The main source of those puzzles leads obviously back as far as Hegel's dialectics.

4 Viz např. Tichý, P.: *Konstrukce jako předmět matematiky*, Filosofický časopis 1998, č. 2.